

วิเคราะห์สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาในกลุ่มปราสาทขอมอีสานใต้ An Analytical Study of the Buddhist Symbols in the Southern Isan Khmer Castle Group

พระปลัดสมหมาย สุรพลโณ (ใจงาม)^{1*} ทวีศักดิ์ ทองทิพย์² พระครูศรีปัญญาวิกรม³ และ ธนรัฐ สะอาดเอี่ยม⁴
PhrapaladSommai Suraphanyo (Jaingam)^{1*}, Thaweesak Thongthip², Phrakhrusripanyawikrom³, and
Thanarat Sa-ard-iam⁴

นิสิตปริญญาเอก สาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์สุรินทร์¹
รองศาสตราจารย์ ดร. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์สุรินทร์²
ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์³
อาจารย์ ดร. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์สุรินทร์⁴
Student, Ph.D. Program in Buddhist Studies, Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Surin Campus¹
Associate Professor Dr., Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Surin Campus²
Assistant Professor Dr., Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Buriram Campus³
Lecturer Dr., Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Surin Campus⁴

*Corresponding author, e-mail: phrasommai2407@gmail.com

วันที่รับบทความ: 21 สิงหาคม 2568; วันที่แก้ไขบทความ: 27 กันยายน 2568; วันที่ตอบรับบทความ: 29 กันยายน 2568

บทคัดย่อ

การศึกษา เรื่อง “วิเคราะห์สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาในกลุ่มปราสาทขอมอีสานใต้” มี 3 วัตถุประสงค์ คือ 1. เพื่อศึกษาความหมาย รูปแบบ พัฒนาการ และคติการสร้างกลุ่มปราสาทขอมอีสานใต้ 2. เพื่อศึกษาสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาในกลุ่มปราสาทขอมอีสานใต้ และ 3. เพื่อวิเคราะห์สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาในกลุ่มปราสาทขอมอีสานใต้ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ ภาคสนาม โดยการลงพื้นที่เก็บข้อมูลจากแบบบันทึกเอกสาร แบบสังเกต และแบบสัมภาษณ์เชิงลึก กับผู้ให้ข้อมูลหลัก จำนวน 50 รูป/คน วิเคราะห์ข้อมูลด้วยวิธีการพรรณนา ผลการศึกษา พบว่า 1. ปราสาทสระกำแพงใหญ่ จังหวัดศรีสะเกษ ศิลปะเขมรแบบคลังต่อบาปวน สร้างในคติศาสนาพราหมณ์ ปราสาทหินพิมาย จังหวัดนครราชสีมา ศิลปะบาปวนผสมศิลปะนครวัด สร้างในคติพระพุทธศาสนา ปราสาทหินพนมรุ้ง จังหวัดบุรีรัมย์ ก่อด้วยหินทรายสีชมพู สร้างในคติศาสนาพราหมณ์ และกลุ่มปราสาทตาเมือน จังหวัดสุรินทร์ สร้างในคติศาสนาพราหมณ์และพระพุทธศาสนา 2. สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาในกลุ่มปราสาทขอมอีสานใต้ ได้แก่ พระพุทธรูปนาคปรกปางสมาธิ รูปเหมือนพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 พระนางศรีชัยราชเทวี ทับหลังพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเปล่งรัศมี และพระองค์ผู้มีบาทเหมือนดอกบัว เป็นต้น 3. วิเคราะห์สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนา ได้แก่ 1) พระพุทธรูปนาคปรกปางสมาธิ เป็นสัญลักษณ์ของความสงบ ความร่มเย็น การปกป้องคุ้มครอง และความมั่นคงในการปฏิบัติธรรม 2) รูปเหมือนพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เป็นความเชื่อเกี่ยวกับพระอวโลกิเตศวร เปรียบพระองค์เป็นพระโพธิสัตว์ที่เกิดมาเพื่อปัดเป่าทุกข์ภัยให้แก่ราษฎร 3) พระนางศรีชัยราชเทวี พบในปราสาทพิมาย พระชายาของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เปรียบได้กับนางปรัชญาปารมิตา องค์แห่งความรู้และปัญญา ที่อยู่คู่กับพระอวโลกิเตศวร และ 4) พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ถือว่าเป็นผู้มีเมตตากรุณาอันยิ่งใหญ่

คำสำคัญ: กลุ่มปราสาทขอมอีสานใต้, พระพุทธศาสนา, สัญลักษณ์

Abstract

The study on “An Analytical Study of the Buddhist Symbols in the Southern Isan Khmer Castle Group” has three objectives: 1. to study the meaning, form, development and beliefs in the construction of the Southern Isan Khmer Temple Group; 2. to study the Buddhist symbols in the

Southern Isan Khmer Temple Group. and 3. to analyze Buddhist symbols in the group of Khmer temples in the lower northeastern region. This is qualitative field research by collecting data from document recordings, observation forms, and in-depth interviews with 50 individuals. Data were analyzed using descriptive methods. The results of the study found that 1. Prasat Srakamphaeng Yai, Sisaket Province, Khmer art in the style of Khmer Baphuon, built in the Brahmanic tradition; Prasat Hin Phimai, Nakhon Ratchasima Province, Baphuon art mixed with Angkor Wat art, built in the Buddhist tradition. Phanom Rung Stone Castle, Buriram Province, is made of pink sandstone and was built in the Brahmanic tradition. The Ta Muen Stone Castle Group, Surin Province, is built in the Brahmanic tradition and Buddhism. 2. Buddhist symbols in the group of Khmer castles in the southern Isan region. These include the Naga Prok Buddha image in meditation posture, the image of King Jayavarman VII, Queen Sri Chai Ratchadevi, the lintel of the Bodhisattva Avalokiteshvara radiating rays, and the one with feet like lotus flowers, etc. 3. Analyze Buddhist symbols. These include 1) the Naga Prok Buddha image in meditation posture, which is a symbol of peace, tranquillity, protection and stability in practising Dhamma. 2) the image of King Jayavarman VII, which is a belief in Avalokiteshvara. She is compared to a Bodhisattva who was born to dispel suffering for the people. 3) Queen Sri Chairachadevi, found in Phimai Castle, the wife of King Jayavarman VII, is compared to Lady Prajñāparamita, the embodiment of knowledge and wisdom who lives with Avalokiteshvara. And 4) Bodhisattva Avalokiteshvara is a person of great compassion.

Keywords: Southern Isan Khmer Castle Group, Buddhist, Symbols

บทนำ

ปราสาทขอมอีสานใต้ ตั้งอยู่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย ในเขตพื้นที่ 4 จังหวัด จำนวน 6 ปราสาท ได้แก่ ปราสาทสระกำแพงใหญ่ จังหวัดศรีสะเกษ ปราสาทหินพิมาย จังหวัดนครราชสีมา ปราสาทหินพนมรุ้ง จังหวัดบุรีรัมย์ ปราสาทตาเมือน (บายกริม) จังหวัดสุรินทร์ ปราสาทตาเมือนโต๊ด จังหวัดสุรินทร์ และปราสาทตาเมือนธม จังหวัดสุรินทร์ โดยทั้ง 6 ปราสาทได้ถูกก่อสร้างขึ้นภายใต้คติความเชื่อ ความศรัทธาทางศาสนาพราหมณ์ และแม้ต่อมาปราสาทเหล่านี้จะถูกใช้เป็นศาสนสถานของศาสนาพุทธ นิยามหายาน จึงทำให้เกิดศิลปวัตถุที่เป็นสัญลักษณ์สะท้อนเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา ศิลปวัตถุได้เกิดขึ้นจากความเชื่อความศรัทธาของมนุษย์ที่มีต่อมนุษย์ด้วยกัน หรือความศรัทธาของมนุษย์ที่มีต่อสิ่งที่เหนือธรรมชาติ กลายเป็นสื่อสัญลักษณ์ของผู้คนแต่ละชุมชนที่แสดงออกถึงความแตกต่างของเชื้อชาติ เผ่าพันธุ์ และวัฒนธรรม อย่างไรก็ตามความเชื่อความศรัทธายังมีความสำคัญต่อจิตวิญญาณของมนุษย์ เช่น ความเชื่อเรื่องของนรก สวรรค์ การเกิด และชีวิตหลังความตาย โดยในทางพระพุทธศาสนาความเชื่อเหล่านี้ ถือเป็นแนวคิดทางอภิปรายที่ผสมผสานระหว่างความเชื่อแบบดั้งเดิม และคติทางศาสนาพราหมณ์ (อมรา พงศาพิชญ์, 2530 : 124; พระยุพธนา อธิจิตโต และ ฐริศา ไข่อำเอี่ยม, 2563 : 73)

สัญลักษณ์ที่ปรากฏในสัญลักษณ์วิทยา (Semiology) หรือที่เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “สัญลักษณ์ศาสตร์” (Semiotics) นั้นเป็นวิชาการแขนงหนึ่งที่ศึกษากระบวนการสื่อความหมาย โดยพิจารณาธรรมชาติของหน่วยสื่อความหมายและขั้นตอนการทำงานของมัน เพื่อความเข้าใจว่าความหมายถูกส่งออกมาอย่างไร พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542 ให้ความหมายของ “สัญลักษณ์” ไว้ว่า สิ่งที่กำหนดนิยามกันขึ้นเพื่อให้ใช้ความหมายแทนอีกสิ่งหนึ่ง เช่น ตัวหนังสือเป็นสัญลักษณ์แทนเสียงพูด (ราชบัณฑิตยสถาน, 2542 : 577) ถึงกระนั้น สำหรับแนวคิดที่ โรแลนด์ บาร์ตส์ (Roland Barthes) เป็นนักปรัชญาและนักคิดทางด้านสัญลักษณ์วิทยา (Semiotician) นักวิจารณ์วัฒนธรรม (Cultural Critic) รวมไปถึงการเป็นผู้พัฒนาแนวคิดด้านมายาคติ (Myth) ซึ่งเป็นระบบการสื่อสาร อันระบบสัญลักษณ์ขั้นที่สองที่สามารถอธิบายความหมายใหม่ได้ในแบบมายาคติ โดยบาร์ตส์ได้ศึกษาความหมายที่ซ่อนอยู่เบื้องหลังวัตถุและสื่อในสังคม ไม่ว่าจะเป็นวรรณกรรม แฟชั่น ภาพโฆษณา ละคร ภาพยนตร์ ดนตรี รถยนต์ อาหาร ของเล่น กีฬา และสินค้าต่าง ๆ ก็ล้วนมี

ความหมายซ่อนอยู่ แม้สิ่งเหล่านี้จะเป็นสิ่งที่มนุษย์เคยสร้างขึ้นจากในอดีต แต่บาร์ตส์ก็ได้อธิบายมายาคติซึ่งอุดมการณ์ให้กลายเป็นธรรมชาติได้ เป็นการบิดเบือนและสื่อสารอย่างแนบเนียนจนผู้คนคิดว่าเป็นเรื่องธรรมชาติ ดังนั้นสัญลักษณ์ของบาร์ตส์จึงกลายเป็นเครื่องมือสำคัญในการเปิดเผยกลไกที่ซ่อนอยู่ในสื่อวัฒนธรรมและเป็นการสำรวจโครงสร้างอุดมการณ์ผ่านวัตถุและสื่อในสังคมได้ (Garebian, 2022; คมลักษณ์ ไชยยะ, 2562)

ในพระพุทธศาสนา โครงสร้างขององค์รวมที่เกิดจากความเชื่อมโยงระหว่างกัน หรือหลักปฏิจจสมุปบาท (อิทัปปัจจยตา) เป็นหัวใจสำคัญที่อธิบายว่าสรรพสิ่งไม่ได้ดำรงอยู่อย่างโดดเดี่ยว แต่ล้วนอาศัยกันและกันเกิดขึ้น เป็นเครือข่ายที่สัมพันธ์กันทั้งหมด โครงสร้างนี้ไม่ได้จำกัดอยู่แค่ในคำสอนทางศาสนา แต่ยังสามารถเชื่อมโยงกับ “สัญญา” หรือสัญลักษณ์อื่น ๆ ในหลากหลายมิติได้อีกด้วย ความเชื่อมโยงดังกล่าวสามารถอธิบายผ่านสัญญาต่าง ๆ ได้ดังนี้ 1) สัญญาในธรรมชาติ คือ ธรรมชาติเต็มไปด้วยสัญญาที่สะท้อนหลักการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน ซึ่งเป็นภาพสะท้อนที่ชัดเจนของหลักปฏิจจสมุปบาท 2) สัญญาในสังคมและวัฒนธรรม คือ โครงสร้างทางสังคมและวัฒนธรรมของมนุษย์ก็เป็นภาพสะท้อนของความเชื่อมโยงระหว่างกัน และ 3) สัญญาในศิลปะและคณิตศาสตร์ คือ แม้แต่ในศาสตร์ที่เป็นนามธรรมก็ยังพบสัญญาณของความเชื่อมโยงนี้ สรุปได้ว่า หลักการที่ว่า “ทุกสิ่งเชื่อมโยงกันเป็นองค์รวม” ในพระพุทธศาสนา ไม่ใช่เป็นเพียงแนวคิดทางปรัชญาที่ลอยอยู่เฉย ๆ แต่เป็นโครงสร้างพื้นฐานที่สามารถพบเห็นและทำความเข้าใจได้ผ่าน “สัญญา” ต่าง ๆ รอบตัวเรา ไม่ว่าจะเป็นปรากฏการณ์ในธรรมชาติ โครงสร้างทางสังคม หรือแม้แต่ในงานศิลปะและวิทยาศาสตร์ สัญญาเหล่านี้ทำหน้าที่เป็นสะพานที่ช่วยให้เราเข้าใจความจริงสากลข้อนี้ได้อย่างเป็นรูปธรรมและลึกซึ้งยิ่งขึ้น

วัฒนธรรมปราสาทขอมในช่วงรอยต่อศิลปะบาปวนถึงศิลปะนครวัด มีรากฐานความเชื่ออยู่บนศาสนาฮินดูเป็นหลัก โดยมีแนวคิด “เทวราชา” และคติ “ปราสาทภูเขา” เป็นหัวใจสำคัญ ส่วนพุทธศาสนาแม้จะมีอยู่ก่อนแล้วแต่เริ่มเข้ามามีบทบาทอย่างชัดเจนในศิลปะและสถาปัตยกรรมของราชสำนักในยุคหลังจากนครวัดเป็นต้นไป ในช่วงศิลปะบาปวนถึงนครวัด (ประมาณพุทธศตวรรษที่ 16 - 17) อาณาจักรขอมนับถือศาสนาฮินดูเป็นศาสนาหลักของราชสำนัก แนวคิดการสร้างปราสาทจึงผูกพันกับความเชื่อฮินดูอย่างแนบแน่น ได้แก่ 1) คติเทวราชา (Devaraja) กษัตริย์ขอมทรงมีสถานะเป็นสมมติเทพ เป็นตัวแทนของเทพเจ้าบนโลกมนุษย์ การสร้างปราสาทหินขนาดใหญ่จึงเป็นการสร้างที่ประทับของเทพเจ้า และในขณะเดียวกันก็เป็นพระราชสุสานของกษัตริย์เมื่อสวรรคต โดยเชื่อว่าดวงพระวิญญาณของพระองค์จะเสด็จกลับไปรวมกับเทพเจ้าที่นั่น 2) ปราสาทภูเขา (Temple-Mountain) ปราสาทขอมถูกสร้างขึ้นเพื่อจำลอง เขาพระสุเมรุ (Mount Meru) ซึ่งเป็นศูนย์กลางของจักรวาลตามความเชื่อฮินดูและพุทธ ตัวปราสาทประธานที่อยู่สูงสุดเปรียบเสมือนยอดเขาพระสุเมรุ อันเป็นที่สถิตของทวยเทพ ล้อมรอบด้วยกำแพงและคูน้ำซึ่งเป็นสัญลักษณ์แทนเทือกเขาและมหาสมุทรที่ล้อมรอบจักรวาล การแทรกเข้ามาของพุทธศาสนา คือ การเปลี่ยนแปลงหลังยุคนครวัด แม้ว่าพุทธศาสนา (โดยเฉพาะนิกายมหายาน) จะมีอยู่ในดินแดนขอมมานานแล้ว แต่ยังไม่ถูกยกให้เป็นศาสนาหลักของราชสำนักในช่วงการสร้างปราสาทบาปวนและนครวัด การเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่เกิดขึ้นในยุคต่อมา จุดเปลี่ยนสำคัญ คือ เกิดขึ้นในปลายพุทธศตวรรษที่ 17 ในรัชสมัยของ พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 พระองค์ทรงเลื่อมใสใน พุทธศาสนานิกายมหายาน อย่างยิ่ง และได้ทรงสถาปนาให้เป็นศาสนาหลักของอาณาจักร การปรับเปลี่ยนศาสนสถานเดิม คือ ปราสาทฮินดูหลายแห่งถูกปรับเปลี่ยนให้เป็นวัดในพุทธศาสนา เช่น ปราสาทบาปวน ได้มีการสลักพระพุทธรูปปางไสยาสน์ขนาดใหญ่เข้าไปที่ผนังปราสาทในภายหลัง (ราวพุทธศตวรรษที่ 20) หรือปราสาทนครวัด ก็ได้กลายเป็นวัดในพุทธศาสนาและมีพระพุทธรูปเข้าไปประดิษฐานในยุคต่อมา การสร้างปราสาทในคติพุทธมหายาน โดยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงสร้างปราสาทที่ยิ่งใหญ่ตามคติพุทธมหายาน เช่น ปราสาทบายัน ที่มีชื่อเสียงจากใบหน้าพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร, ปราสาทตาพรหม (อุทิศให้พระราชมารดาในฐานะพระนางปรัชญาปารมิตา) และ ปราสาทพระขรรค์ (อุทิศให้พระราชบิดาในฐานะพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร) ดังนั้น พุทธศาสนาไม่ได้ “แทรกเข้ามา” ในช่วงการออกแบบและก่อสร้างศิลปะแบบบาปวนและนครวัด แต่เป็นการเปลี่ยนแปลงทางความเชื่อครั้งสำคัญที่เกิดขึ้น “หลังจาก” ยุครุ่งเรืองของปราสาทฮินดูเหล่านั้น โดยมีพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เป็นองค์อุปถัมภ์ที่สำคัญที่สุด ซึ่งได้เปลี่ยนโฉมหน้าของศิลปะและสถาปัตยกรรมขอมจากฮินดูสู่พุทธศาสนาอย่างเต็มรูปแบบ

สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนา ในมิตินี้ ย่อมมีนัยที่ครอบคลุมถึงสิ่งที่กำหนด นิยามว่าเป็นเครื่องหมายสื่อแทนพระพุทธศาสนา ภาษาที่เป็นพุทธพจน์ พระสงฆ์ หรือสัญลักษณ์ของพระสงฆ์ ตลอดถึงโบสถ์ วิหาร เจดีย์ทาง

พระพุทธศาสนา จากการสืบค้นคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเบื้องต้น พบว่า มีการใช้สัญลักษณ์เพื่อสื่อความหมายต่าง ๆ อยู่ทั่วไป เช่น ในพระวินัยปิฎกพบการใช้หนังสือเป็นสัญลักษณ์ของเดียรถีย์ ปรับอาบัติแก่ภิกษุผู้ใช้สัญลักษณ์ดังกล่าว ใช้ต้นไม้ ก้อนศิลา ถนนวน จอมปลวก เป็นต้น เป็นสัญลักษณ์บอกเขต ใช้ขาเป็นสัญลักษณ์แทนความเคารพ ใช้ดอกบัว แทนสัญลักษณ์แทนบุคคลระดับต่าง ๆ ใช้การปลงผมและหนวดแล้วนุ่งห่มด้วยผ้ากาสาละ เป็นสัญลักษณ์ของการบรรพชา-อุปสมบท (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539 : 43; พระครูศรีปัญญาวิกรม เจนทร และคณะ, 2563 : 137)

จากความเป็นมาและความสำคัญของปัญหาดังกล่าว งานวิจัยนี้จึงมีความสนใจที่จะศึกษา เรื่อง “วิเคราะห์สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาในกลุ่มปราสาทขอมอีสานใต้” องค์ความรู้ที่ได้รับจากงานวิจัยเล่มนี้ สามารถนำมาพัฒนาการศึกษาด้านความหมาย รูปแบบ พัฒนาการ คติการสร้าง และสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาในกลุ่มปราสาทขอมอีสานใต้ สืบต่อไป

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาความหมาย รูปแบบ พัฒนาการ และคติการสร้างกลุ่มปราสาทขอมอีสานใต้
2. เพื่อศึกษาสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาในกลุ่มปราสาทขอมอีสานใต้
3. เพื่อวิเคราะห์สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาในกลุ่มปราสาทขอมอีสานใต้

การทบทวนวรรณกรรม

1. แนวคิดเกี่ยวกับ “ปราสาท”

คำว่า “ปราสาท” หมายถึง อาคารที่เป็นศาสนสถาน เพื่อประดิษฐานรูปเคารพและประกอบพิธีกรรมทางศาสนา ไม่ใช่พระราชมนเทียร อันเป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์ ด้วยเหตุนี้ จึงมีความแตกต่างในเรื่องของวัสดุ กล่าวคือ ปราสาทที่เป็นศาสนสถานนั้น สร้างด้วยวัสดุที่มั่นคงแข็งแรงประเภทอิฐหรือหิน ส่วนพระราชมนเทียรที่ประทับของพระมหากษัตริย์ สร้างด้วยไม้ทั้งสิ้น (รุ่งนภา จะนันท, 2553 : 56)

คำว่า “ขอม” หมายถึง “ชาวเขมรโบราณ” ซึ่งสำหรับคำว่า “ขอม” นั้น ไม่เคยปรากฏในจารึกที่พบในประเทศไทยกัมพูชา แต่ได้ปรากฏอยู่ในจารึกและพระราชพงศาวดารรวมทั้งตำนาน ซึ่งค้นพบในประเทศไทยเท่านั้น เช่น จารึกวัดศรีชุมสมัยสุโขทัย และในพงศาวดารฉบับต่าง ๆ กังวล คัชขิมา สรุปเนื้อหาคำว่า “ขอม” ได้ดังนี้ 1) ใช้เรียกคนชื่อกลุ่มคนและภาษา 2) เป็นภาษา 3) คือเมืองเขมร 4) นำชื่อมาจากพวกขอม 5) คือกัมพูชาประเทศ อยู่ทางทิศตะวันออก เป็นเมืองขึ้นกษัตริย์สยาม 6) หมายถึงเขมร 7) คือ เขมร 8) คือเมืองขอม 9) แปลว่าเขมร และ 10) แปลว่าเขมรโบราณ

“ปราสาทขอม” หมายถึง อาคารทรงปราสาทที่สร้างขึ้นในวัฒนธรรมขอมหรือเขมรโบราณ เพื่อใช้เป็นศาสนสถานในการประกอบพิธีกรรมทางศาสนาพราหมณ์ฮินดูและพระพุทธศาสนา นิยามหายาน แบ่งออกเป็น 3 ประเภท คือ 1) เทวาลัย (เทวสถาน หรือ วัด) คือ อาคารทรงปราสาทที่ใช้เป็นศาสนสถานในวัฒนธรรมขอมที่มาจากอินเดีย 2) ธรรมศาลา (ที่พักคนเดินทาง หรือ บ้านมีไฟ) ที่พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ได้ทรงสร้าง จำนวน 17 แห่งบนเส้นทางราชมรรคา จากเมืองพระนครหลวงไปยังเมืองวิมาย (พิมาย) และ 3) อาโรคยศาลา (โรงพยาบาล) ที่พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 โปรดให้สร้างขึ้นเพื่อบำบัดรักษาผู้ป่วย (กรมศิลปากร, 2550 : 46)

คติการสร้างปราสาท มาจากความเชื่อของผู้ที่นับถือศาสนาพราหมณ์ฮินดูที่เชื่อว่า เทพเจ้าสถิตอยู่ ณ เขาพระสุเมรุ อันเป็นแกนกลางของจักรวาล การสร้างปราสาทเปรียบเสมือนการจำลองเขาพระสุเมรุมายังโลกมนุษย์ เพื่อเป็นที่สถิตของเทพเจ้า คือ พระอิศวร (พระศิวะ) และพระนารายณ์ ถือเป็นศาสนาที่ใหญ่และเก่าแก่ มีการพัฒนาการด้านคติความเชื่อและพิธีกรรมมาหลายอย่าง ต่อมาศาสนาพราหมณ์ฮินดูได้แตกแขนงเป็นนิกายต่าง ๆ ที่สำคัญ คือ ไศวนิกาย และไวษณพนิกาย จากการศึกษา พบว่า การสร้างปราสาท มี 3 คติความเชื่อ ได้แก่ 1) ไศวนิกาย (Soivism) สร้างอุทิศแด่พระศิวะ นิยมสร้างไว้ตามภูเขา มีรูปสัญลักษณ์แทนพระองค์ คือ ศิวลึงค์ รูปอวัยวะเพศชาย 2) ไวษณพนิกาย (Vaishnavism) สร้างอุทิศแด่พระวิษณุ (พระนารายณ์) ของนิกายไวษณพ รูปเคารพและศิลปะมักผสมผสานกันระหว่างสองลัทธินี้ บางยุคสมัยรวมพระศิวะและพระวิษณุไว้ในองค์เดียวกันเป็นเทวรูปที่มีสองด้าน ด้านหนึ่งเป็นพระศิวะ อีกด้านเป็นพระวิษณุ เรียกว่า “พระหริหระ” และ 3) พระพุทธศาสนา นิยามหายาน

(Mahayana Buddhism) มีอยู่ 2 แบบ คือ 1. เป็นพุทธสถานมาแต่เดิม ปราสาทที่เป็นพุทธสถานตั้งแต่เริ่มสร้าง ส่วนใหญ่สร้างในยุคสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ซึ่งทำนบถือนพระพุทธรูป นิกายมหายาน และ 2. สร้างมาจากคติพราหมณ์ฮินดู แล้วค่อยมีการเปลี่ยนแปลงมาเป็นพุทธสถานในพระพุทธรูปศาสนาภายหลัง (สำนักพิมพ์พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ, 2550 : 34 - 37)

2. แนวคิดเกี่ยวกับ “กลุ่มปราสาทขอมอีสานใต้”

1. ปราสาทสระกำแพงใหญ่ ตั้งอยู่ที่บ้านกำแพง ตำบลกำแพง อำเภออุทุมพรพิสัย จังหวัดศรีสะเกษ สร้างราวพุทธศตวรรษที่ 16 - 17 ศิลปะแบบบาปวน เดิมคตินิยมเชื่อศาสนาฮินดู ลัทธิไศวนิกาย ต่อมาเปลี่ยนแปลงเป็นวัดในพระพุทธศาสนา ลัทธิมหายาน ตัวปราสาทตั้งอยู่ในบริเวณวัดสระกำแพงใหญ่ เป็นปราสาท 3 หลังตั้งบนฐานเดียวกัน ปรากฏประธานก่อด้วยศิลาแลง หินทราย มีบรรณาลัยด้านหน้าและระเบียงคดล้อมรอบ ตั้งอยู่ใกล้สระน้ำใหญ่ (กรมศิลปากร, 2510; ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร, 2550)

2. ปราสาทหินพิมาย ตั้งอยู่ในตำบลในเมือง อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา สร้างราวพุทธศตวรรษที่ 16 ศิลปะแบบบาปวนเปลี่ยนผ่านบาปวน เดิมใช้เป็นเทวสถานของศาสนาพราหมณ์ ต่อมาเปลี่ยนเป็นพุทธสถานในพระพุทธศาสนา ลัทธิมหายาน ปรากฏประธานหินทรายสีขาว มีกำแพงแก้ว ทางเดินนาคราช และระเบียงคด (ศศิธร จันทรีไพบ, 2545; อุทยานประวัติศาสตร์ พิมาย นครราชสีมา, ม.ป.ป.)

3. ปราสาทหินพนมรุ้ง ตั้งอยู่บนเขาพนมรุ้ง อำเภอเฉลิมพระเกียรติ จังหวัดบุรีรัมย์ สร้างราวพุทธศตวรรษที่ 15 - 18 ศิลปะแบบบาปวน คตินิยมเชื่อศาสนาฮินดู ลัทธิไศวนิกาย นับถือพระศิวะเป็นเทพเจ้าสูงสุด ปรากฏประธานศิลปะบาปวนผสมผสานนครวัด ถูกสร้างขึ้นในสมัยเรนทราทิตย์ มีทับหลังนารายณ์บรรทมสินธุ์ มีบันไดหินและสะพานนาคราชหลายชั้น (สมัย สุทธิธรรม, 2546; สำนักงานจังหวัดบุรีรัมย์, ม.ป.ป.)

4. กลุ่มปราสาทตาเมือน ตั้งอยู่ในช่องเขาตาเมียง เพื่อกเขาพนมดงรัก บ้านหนองคันนาสามัคคี ตำบลตาเมียง อำเภอพนมดงรัก จังหวัดสุรินทร์ สร้างราวพุทธศตวรรษที่ 16 - 18 เป็นกลุ่มปราสาท 3 หลัง ได้แก่ 1. ปราสาทตาเมือนธม ศิลปะแบบบาปวน (พุทธศตวรรษที่ 16 - 17) เป็นปราสาทขนาดใหญ่ที่สุดในกลุ่มตาเมือน มีผังซับซ้อน มีระเบียงคด ลาน และห้องประกอบพิธี 2. ปราสาทตาเมือนโต๊ด ศิลปะแบบบาปวน (พุทธศตวรรษที่ 16 - 17) เป็นปราสาทเดี่ยว ก่อด้วยหินทราย 3. ปราสาทตาเมือน (บายกริม) ศิลปะแบบบาปวน (พุทธศตวรรษที่ 18) เป็นโอโรคยศาลาหรือสถานพยาบาลโบราณ ผังรูปสี่เหลี่ยม มีบรรณาลัยและบารายเล็ก ทำด้วยศิลาแลงและหินทราย (สำนักศิลปากรที่ 10 นครราชสีมา, ม.ป.ป.; การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย, ม.ป.ป.)

3. ทฤษฎีสัญวิทยาของ ชาร์ลส์ แซนเดอร์ส เพียร์ส (Charles Sanders Peirce)

สัญวิทยา หรือ Semeiotic หมายถึง วิทยาศาสตร์เชิงรูปแบบ (Formal Science) ที่ศึกษาเกี่ยวกับธรรมชาติ โครงสร้าง และกฎทั่วไปของสัญญาณ (Signs) รวมถึงกระบวนการสร้างความหมาย (Semiosis) ซึ่งสัญญาณสามารถพบได้จากวัตถุและสื่อในสังคม เช่น ภาพ เสียง พฤติกรรม เหตุการณ์ หรือสิ่งใดก็ตามที่ทำให้เกิดการตีความหมาย ซึ่งเพียร์สได้นำเสนอองค์ประกอบของสัญญาณ ที่เกิดจากความสัมพันธ์ 3 ส่วน ได้แก่ 1. วัตถุ (Object) คือสิ่งที่สัญญาณชี้ไปหา 2. สิ่งที่ทำหน้าที่เป็นสัญญาณ (Representamen) และ 3. สิ่งแปลได้จากสัญญาณ (Interpretant) โดยสัญญาณสามารถแบ่งประเภทวัตถุ (Object) ได้ชัดเจนจาก 1. สัญญาณที่คล้ายของจริง (Icon) ซึ่งมีรูปร่างลักษณะเหมือนของจริง ทำให้เกิดการแปลได้ง่าย เช่น รูปภาพ แผนที่ หรือเสียงที่เลียนแบบธรรมชาติ 2. สัญญาณที่เชื่อมโยงด้วยเหตุด้วยผล (Index) ซึ่งมีลักษณะเชื่อมโยงกับของจริง เช่น ควันไฟสามารถเชื่อมโยงกับไฟไหม้ 3. สัญญาณที่เป็นสัญลักษณ์ที่เกิดจากการตกลงของสังคม เช่น ภาษา เครื่องหมายจราจร เครื่องหมายทางด้านคณิตศาสตร์ และธงชาติ หรือเครื่องหมายต่าง ๆ อย่างไรก็ตามเพียร์สได้กำหนดสิ่งที่ทำหน้าที่เป็นสัญญาณ (Representamen) แบ่งออกเป็น 3 ประเภท เพื่อให้สามารถเข้าใจวัตถุและแปลความหมายได้ ดังนี้ 1. ลักษณะที่เป็นคุณภาพบริสุทธิ์ (Qualisign) ที่สามารถแปลความหมายได้ทันที เช่น สีแดง หมายถึง ความร้อน หรืออันตราย กลิ่นหอมหวานที่ให้ความรู้สึกสดชื่น แม้กลิ่นจะไม่ใช่ว่าจับต้องได้แต่ก็มีคุณภาพสื่อความหมายได้ 2. ลักษณะที่ปรากฏเป็นเหตุการณ์เฉพาะครั้งเดียว (Sinsign) ที่สามารถแปลความหมายได้ทันที เช่น สัญญาณเตือนไฟไหม้ ซึ่งจะรู้ความหมายเลยว่าเกิดไฟไหม้ ให้รีบอพยพ และ 3. ลักษณะที่อาศัยกฎ/ข้อตกลง/ระเบียบ จึงสามารถแปลความหมายได้ เช่น สัญญาณไฟจราจร มีกฎว่า หากไฟแดง รถจะต้องหยุด เป็นต้น สิ่งที่ทำหน้าที่เป็นสัญญาณจะมีความสัมพันธ์กับวัตถุ และ สิ่งแปลได้

จากสัญลักษณ์ (Interpretant) ซึ่งสามารถแบ่งได้ 3 ประเภท ได้แก่ ความหมายที่เป็นไปได้ (Rheme) ซึ่งสามารถแปลได้หลายแบบ โดยไม่จำเป็นต้องตรวจสอบว่าจริงหรือเท็จ 2. ความหมายที่สามารถระบุได้ว่าเป็นจริงหรือเท็จ (Dicent) ซึ่งสามารถแปลได้ข้อเท็จจริงได้ และ 3. ความหมายที่สามารถให้เหตุผล หรือ ตรรกะเพื่อหาข้อสรุป (Argument) ซึ่งเป็นการใช้เหตุผลในการแปลความหมาย (Gottdiener, 1995 : 175; Liszka, 1996; ัญญกนก สุจริตรัฐ, 2557)

4. ทฤษฎีเกี่ยวกับ “สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนา”

พระพุทธศาสนาได้สื่อสารปรัชญาและคำสอนผ่านสัญลักษณ์อันทรงพลังซึ่งเป็นทั้งจิตจำและเข้าใจในระดับสากล สัญลักษณ์เหล่านี้ไม่เพียงแต่เป็นเครื่องหมายแทนองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า แต่ยังแฝงไปด้วยความหมายเชิงปริศนาธรรมที่ลึกซึ้ง สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาที่สำคัญ 5 ประการในบริบทสากล ได้แก่

1. ธรรมจักร (Dharmachakra) หมายถึง วงล้อแห่งธรรม ความหมายและนัยสากล คือ ธรรมจักร หรือ “วงล้อแห่งธรรม” เป็นหนึ่งในสัญลักษณ์ที่เก่าแก่และเป็นที่รู้จักแพร่หลายที่สุดในพระพุทธศาสนาทั่วโลก ในระดับสากล ธรรมจักรคือตัวแทนของคำสอนของพระพุทธเจ้า หรือ “พระธรรม” ที่สมบูรณ์แบบ กลมกลืน และขับเคลื่อนไปข้างหน้าเพื่อนำพาสรรพสัตว์ให้พ้นจากความทุกข์แห่งสังสารวัฏ นอกจากนี้ องค์การพุทธศาสนิกสัมพันธ์แห่งโลก (พ.ส.ล.) ยังได้มีมติรับรองให้ “ธรรมจักร” เป็นสัญลักษณ์ของพระพุทธศาสนาระหว่างชาติ วงล้อที่มีซี่ 8 ซี่ เป็นที่นิยมแพร่หลายที่สุด หมายถึง อริยมรรคมีองค์ 8 หนทางอันประเสริฐ 8 ประการที่นำไปสู่การดับทุกข์ วงกลมของล้อแทนความสมบูรณ์พร้อมของพระธรรม และศูนย์กลางคือแก่นของคำสอนอันเป็นที่ตั้งมั่นแห่งการปฏิบัติเพื่อบำรุงพระพุทธศาสนา สัญลักษณ์ธรรมจักรปรากฏขึ้นครั้งแรกในศิลปะอินเดียโบราณ โดยเฉพาะในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช (ราวพุทธศตวรรษที่ 3) บนยอดเสาหินเพื่อเป็นเครื่องหมายแห่งการประกาศพระศาสนา และการหมุนวงล้อธรรมครั้งแรกของพระพุทธเจ้า ณ ปาโถลีปตมฤคทายวัน หรือที่รู้จักกันในนาม “ปฐมเทศนา” (อรรถพล รังสิวงศ์, 2560 : 187)

2. สถูป (Stupa) หมายถึง สัญลักษณ์แห่งการระลึกถึงพระรัตนตรัย ความหมายและนัยสากล คือ สถูปเป็นสถาปัตยกรรมทางพระพุทธศาสนาที่พบเห็นได้ในทุกประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนา ในความหมายสากล สถูปคือสิ่งก่อสร้างเพื่อเป็นที่ระลึกถึงและบรรจุพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้า พระธาตุของพระอรหันตสาวก หรืออัฐิของบุคคลสำคัญที่ควรแก่การเคารพบูชา ถือเป็น อุเทสิกเจดีย์ (เจดีย์ที่เป็นเครื่องเตือนใจ) ที่กระตุ้นให้พุทธศาสนิกชนระลึกถึงคุณของพระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ รูปทรงของสถูปในแต่ละวัฒนธรรมอาจแตกต่างกันไป แต่โดยพื้นฐานแล้วมักประกอบด้วยฐาน องค์ระฆัง และส่วนยอด ซึ่งสะท้อนถึงคติจักรวาลในทางพระพุทธศาสนา (ราชบัณฑิตยสถาน, 2554 : 124 - 125)

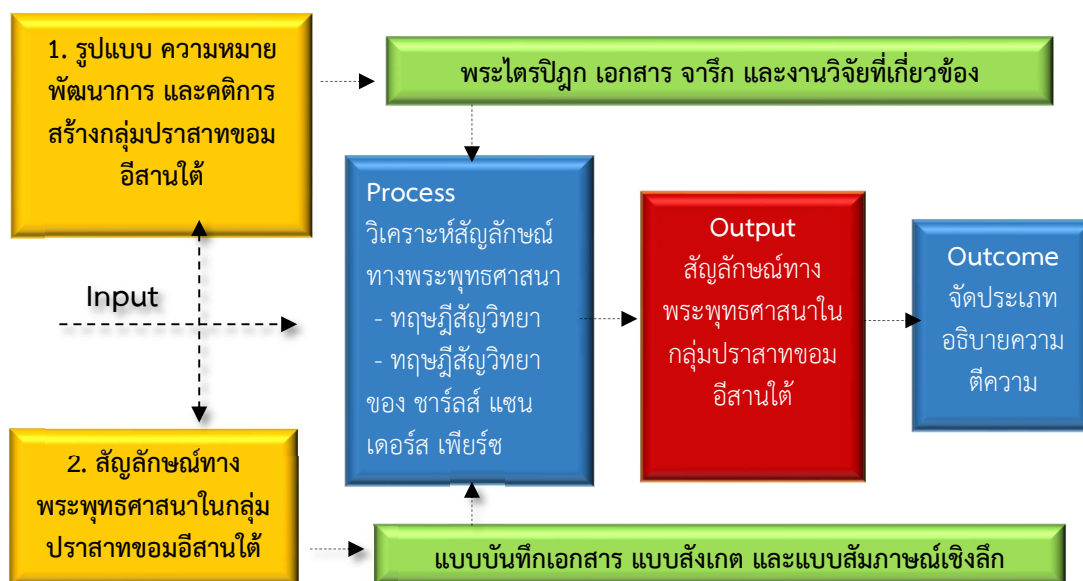
3. ต้นพระศรีมหาโพธิ์ (Bodhi Tree) หมายถึง สัญลักษณ์แห่งการตรัสรู้ ความหมายและนัยสากล คือ ต้นพระศรีมหาโพธิ์ (หรือไผ่โพธิ์) เป็นสัญลักษณ์สากลที่สื่อถึง การตรัสรู้ ของพระพุทธเจ้าโดยตรง ต้นไม้ชนิดนี้ (ต้นอัสสัตถพฤกษ์) เป็นสถานที่ที่เจ้าชายสิทธัตถะได้บำเพ็ญเพียรและบรรลุพระสัมมาสัมโพธิญาณ ดังนั้น ต้นโพธิ์จึงเป็นเครื่องหมายแห่งปัญญา ความรู้แจ้ง และความสงบร่มเย็นที่เกิดจากการหลุดพ้นจากกิเลสทั้งปวง ในศิลปะยุคแรกที่ไม่นิยมสร้างพระพุทธรูป มักใช้ภาพปลีกล้วยแกว่งเปลวภายใต้ต้นโพธิ์เพื่อสื่อถึงการมีอยู่และการตรัสรู้ของพระองค์ ความสำคัญของต้นพระศรีมหาโพธิ์มีระบุไว้อย่างชัดเจนในพระไตรปิฎก โดยกล่าวถึงเหตุการณ์การตรัสรู้ ณ พุทธคยา ประเทศอินเดีย การเคารพบูชาต้นโพธิ์ในฐานะตัวแทนของพระพุทธเจ้าปรากฏขึ้นตั้งแต่สมัยพุทธกาล ดังที่ปรากฏในกาลิงคโพธิชาดก และแพร่หลายไปยังดินแดนต่าง ๆ พร้อมกับการเผยแผ่พระพุทธศาสนา

4. ดอกบัว (Lotus Flower) หมายถึง สัญลักษณ์แห่งความบริสุทธิ์และการหลุดพ้น ความหมายและนัยสากล คือ ดอกบัวเป็นสัญลักษณ์ทั้งงามและมีความหมายลึกซึ้งในหลายวัฒนธรรม สำหรับพระพุทธศาสนาในระดับสากล ดอกบัวคือตัวแทนของ ความบริสุทธิ์ ปัญญา และการหลุดพ้น เปรียบได้กับบุคคลที่แม้จะเกิดและเติบโตในโลกที่เต็มไปด้วยกิเลส (โคลนตม) แต่ก็สามารถพัฒนาตนจนมีจิตใจที่บริสุทธิ์ผ่องใสและเบญจบานอยู่เหนือความขุ่นมัวของโลกได้ ดอกบัวที่ชูช่อพ้นน้ำจึงเปรียบดังผู้ที่บรรลุธรรมแล้ว ดอกบัวปรากฏในพุทธประวัติหลายตอน ตั้งแต่ประสูติที่กล่าวว่ามีดอกบัว 7 ดอกผุดขึ้นมารองรับพระบาททุกย่างก้าว และในการเปรียบเทียบระดับสติปัญญาของบุคคล (บัวสี่เหล่า) นอกจากนี้ ดอกบัวยังเป็นพุทธอาสน์ (ที่ประทับ) และปรากฏในงานพุทธศิลป์มากมายทั่วโลก (เชษฐ ติงสยกุล, 2565 : 217 - 218)

5. รอยพระพุทธรูป (Buddhapada) หมายถึง สัญลักษณ์แห่งการประทับอยู่ของพระศาสนา ความหมายและนัยสากล คือ รอยพระพุทธรูปเป็นสัญลักษณ์แทนพระองค์พระพุทธเจ้าที่เก่าแก่เช่นเดียวกับธรรมจักร ในความหมายสากล รอยพระพุทธรูปสื่อถึงการปรากฏหรือการประทับอยู่ของพระพุทธรูปศาสนาในดินแดนนั้น ๆ เป็นเครื่องเตือนใจให้ระลึกว่า แม้พระพุทธรูปจะเสด็จดับขันธปรินิพพานไปแล้ว แต่คำสอนของพระองค์ยังคงอยู่เป็นแนวทางปฏิบัติแก่พุทธศาสนิกชน ตรงกลางฝ่าพระบาทก็มีรูปธรรมจักรประทับอยู่ ล้อมรอบด้วยลายมงคล 108 ประการ ซึ่งสะท้อนถึงโลกทัศน์และจักรวาลวิทยาในพระพุทธศาสนา ในยุคแรกเริ่มของพุทธศิลป์อินเดียที่ยังไม่มีการสร้างพระพุทธรูป รอยพระพุทธรูปเป็นหนึ่งในสัญลักษณ์สำคัญที่ใช้บูชาแทนพระองค์ (เรียกว่า อูเทสิกเจดีย์) คติการบูชารอยพระพุทธรูปได้แพร่หลายไปทั่วเอเชีย และมีการสร้างรอยพระพุทธรูปจำลองขึ้นในสถานที่ต่าง ๆ เพื่อเป็นศูนย์รวมแห่งศรัทธา (นันทนา ชุตินวงศ์, 2533)

สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนา ที่ต้องการศึกษามี 3 สัญลักษณ์ ได้แก่ (1) รูปสัญลักษณ์ คือ การศึกษาสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาในรูปแบบของการมองเห็นรูปในกลุ่มปราสาทขอมอีสานใต้ จากการศึกษาเอกสารและการลงพื้นที่ภาคสนาม และวิเคราะห์ผลออกมาตามหลักสัญลักษณ์ (2) การกระทำเชิงสัญลักษณ์ คือ การศึกษาสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาในรูปแบบของการกระทำ ที่มีความเกี่ยวข้องกับความเชื่อ ขนบ ธรรมเนียม ประเพณี และศาสนาที่ปรากฏในกลุ่มปราสาทขอมอีสานใต้ และ (3) ความคิดเชิงสัญลักษณ์ คือ การศึกษาสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาในรูปแบบของความคิด ที่สื่อมาจากเอกสาร ศิลปจารึก และสถาปัตยกรรม เพื่อวิเคราะห์ตามหลักสัญลักษณ์

กรอบแนวคิดในการวิจัย

ภาพที่ 8 กรอบแนวคิดในการวิจัย

วิธีการดำเนินการวิจัย

การศึกษา เรื่อง “วิเคราะห์สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาในกลุ่มปราสาทขอมอีสานใต้” มีวิธีการดำเนินการวิจัย ดังนี้

1. รูปแบบการวิจัย

เป็นรูปแบบของการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) แบ่งออกเป็น 2 ส่วน คือ (1) การวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) การค้นหาข้อมูลเกี่ยวกับสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาในกลุ่มปราสาทขอม

อีสานใต้ และ (2) การวิจัยเชิงพื้นที่ (Field Research) การบันทึกการค้นคว้าจากเอกสารและข้อมูลในพื้นที่ภาคสนาม และการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) กับกลุ่มผู้ให้ข้อมูล

2. กลุ่มเป้าหมาย/ผู้ให้ข้อมูลหลัก (Key Informants)

กลุ่มผู้ให้ข้อมูลหลัก มี 5 กลุ่ม ได้แก่ กลุ่มผู้ทรงคุณวุฒิ (ด้านพระพุทธศาสนา) จำนวน 10 รูป/คน กลุ่มผู้ทรงคุณวุฒิ (ด้านโบราณคดี) จำนวน 10 คน กลุ่มพระสงฆ์ จำนวน 10 รูป กลุ่มนักวิชาการ จำนวน 10 คน กลุ่มปราชญ์ชาวบ้าน จำนวน 10 คน รวมทั้งสิ้น 50 รูป/คน

3. เครื่องมือการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ใช้เครื่องมือในการเก็บรวบรวมข้อมูล 3 แบบ ได้แก่ แบบบันทึกเอกสาร แบบสังเกต และแบบสัมภาษณ์เชิงลึก เมื่อสร้างเครื่องมือทั้ง 3 แบบสำเร็จ แล้วจึงนำไปสู่การตรวจสอบคุณภาพเครื่องมือก่อนการนำไปใช้เก็บรวบรวมข้อมูลจริง

การพัฒนาเครื่องมือ นำเครื่องมือที่สร้างขึ้นเสนอประธานและกรรมการที่ปรึกษาคุณวุฒิ เพื่อตรวจสอบ แล้วนำเครื่องมือที่แก้ไขปรับปรุงแล้วนำเสนอผู้เชี่ยวชาญ จำนวน 5 ท่าน

4. การเก็บรวบรวมข้อมูล

การเก็บรวบรวมข้อมูล ได้ใช้ 3 แบบ คือ แบบบันทึกเอกสาร แบบสังเกต และแบบสัมภาษณ์เชิงลึก เพื่อนำมาใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูล ดังนี้ 1. การบันทึกเชิงเอกสาร ในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาในกลุ่มปราสาทขอมอีสานใต้ 2. การสังเกต และเก็บรวบรวมข้อมูลภาคสนามในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาในกลุ่มปราสาทขอมอีสานใต้ และ 3. การสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) ในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาในกลุ่มปราสาทขอมอีสานใต้ ประกอบกับใบรับรองจริยธรรมงานวิจัยในมนุษย์ หมายเลข ว 333/2568 รับรอง เมื่อวันที่ 21 เดือน มิถุนายน พ.ศ. 2568

5. การวิเคราะห์ข้อมูล

การวิเคราะห์ข้อมูล นำข้อมูลซึ่งเป็นข้อมูลเชิงคุณภาพ มาวิเคราะห์เนื้อหา (Content Analysis) ดังนี้ 1. การวิเคราะห์เชิงเอกสาร นำข้อมูลที่ได้จากการศึกษาเชิงเอกสารประกอบด้วยข้อมูลปฐมภูมิ คือ พระไตรปิฎก จารึกสถาปัตยกรรม และข้อมูลทุติยภูมิ คือ หนังสือ เอกสารวิชาการ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง แล้วนำมาวิเคราะห์เนื้อหา (Content Analysis) เชิงพรรณนาวิเคราะห์ และ 2. การวิเคราะห์ข้อมูลภาคสนาม จากการเก็บข้อมูลจากการสังเกต และการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview)

ผลการวิจัย

1. ผลการศึกษาความหมาย รูปแบบ พัฒนาการ และคติการสร้างกลุ่มปราสาทขอมอีสานใต้

จากการศึกษาเอกสารและการสัมภาษณ์เชิงลึกกับผู้ให้ข้อมูลหลัก พบว่า (1) ปราสาทสระกำแพงใหญ่ ตั้งอยู่ที่บ้านกำแพง หมู่ที่ 1 ตำบลกำแพง อำเภออุทุมพรพิสัย จังหวัดศรีสะเกษ สร้างราวพุทธศตวรรษที่ 16 - 17 ได้ถูกขึ้นทะเบียนโบราณวัตถุสถานโดยกรมศิลปากร เมื่อ พ.ศ. 2478 สร้างในคติศาสนาพราหมณ์ฮินดู เพื่อเป็นที่ประดิษฐานเทวรูป และมีการเปลี่ยนมาเป็นวัดในพระพุทธศาสนา ลัทธิมหายาน (2) ปราสาทหินพิมาย ตั้งอยู่ในอำเภอด่านช้าง จังหวัดนครราชสีมา สร้างขึ้นในสมัยพระเจ้าสุริยวงษ์ที่ 1 ราวพุทธศตวรรษที่ 16 เพื่อใช้เป็นเทวสถานของศาสนาพราหมณ์ และเปลี่ยนเป็นพระพุทธศาสนา นิกายมหายาน ตามความเชื่อเกี่ยวกับสวรรค์และโลกมนุษย์ (3) ปราสาทหินพนมรุ้ง สร้างขึ้นจากหินทรายสีชมพู สร้างขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ 15 - 18 ถวายพระศิวะที่เขาคันคัง อุทิศที่ดินและข้าทาสถวายแด่เทวสถานพนมรุ้ง สร้างในคติศาสนาพราหมณ์ฮินดู ลัทธิไศวนิกาย และ (4) กลุ่มปราสาทตาเมือน เป็นกลุ่มปราสาท 3 หลัง คือ ปราสาทตาเมือนธม ปราสาทตาเมือนโต๊ด และปราสาทตาเมือน ตั้งอยู่ในช่องเขาตาเมือนเทือกเขาพนมดงรัก บ้านหนองคันนาสามัคคี หมู่ 8 ตำบลตาเมียง อำเภอพนมดงรัก จังหวัดสุรินทร์ สร้างในคติศาสนาพราหมณ์ฮินดู ลัทธิไศวนิกาย และพระพุทธศาสนา นิกายมหายาน (เจ้าหน้าที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมาย, การสื่อสารส่วนบุคคล, 18 กรกฎาคม 2568)

2. ผลการศึกษาสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาในกลุ่มปราสาทขอมอีสานใต้

สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาในกลุ่มปราสาทขอมอีสานใต้ จากการศึกษาเอกสารและการสัมภาษณ์เชิงลึกกับผู้ให้ข้อมูลหลัก ได้แก่ พระพุทธรูปนาคปรก รอยพระพุทธรูปจำลอง ทับหลังภาพสลักเล่าเรื่อง พระวัชรสต์ว์ รูปเหมือนพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 พระนางศรีชัยราชเทวี พญานาค 7 เศียร สิงห์ พระพุทธรูปวิมาละ รูปเคารพในพุทธศาสนา มหายาน ข้อความว่า “.....ได้แล้วกระทำแล้ว”..... การบูชาและถวายแด่พระพุทธรูป พระพุทธรูปนาคปรก พระชินพุทธะ อมิตาภะและอิตามาร พระวัชรินและอิตา นางกาลราตรี มารผจญ นางทากนิธธรรมบาล พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรแปลง รัศมี ทับหลังพระพุทธรูปยืนประทับทรงเครื่อง จารึกปราสาทหินพิมาย 2 การสร้างสระน้ำเป็นทานของพระเจ้า ศรีสุริยวรมัน บรรณาลัย พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสีกร พระพุทธรูปปางสมาธิในซุ้มเรือนแก้ว คุณธรรมและนรก พระพุทธรูป พระชินะและพระโฆษคุรุไวฑูรยะ พระศรีสุริยไวโรจนจันทร์โรจและพระศรีจันทร์โรจไวโรจนโรหิณีสะ พระองค์ผู้มีบาทเหมือนดอกบัว สวรรค์ โรค เกษข และบุญกุศล (นักโบราณคดี, การสื่อสารส่วนบุคคล, 17 กรกฎาคม 2568)

3. ผลการวิเคราะห์สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาในกลุ่มปราสาทขอมอีสานใต้

รูปสัญลักษณ์ ในกลุ่มปราสาทขอมอีสานใต้ พบว่า 1) พระพุทธรูปนาคปรกปางสมาธิ เป็นสัญลักษณ์ของความสงบ ความร่มเย็น การปกป้องคุ้มครอง และความมั่นคงในการปฏิบัติธรรม 2) พระวัชรสต์ว์ พระโพธิสัตว์ในพระพุทธศาสนา นิกายวัชรยาน เป็นสัญลักษณ์ของความบริสุทธิ์ การชำระล้างบาปกรรม การบรรลุธรรมขั้นสูงสุด และการสร้างสมาธิ และ 3) รูปเหมือน พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 “พระพุทธรูปที่ยังมีชีวิต” พระองค์ทรงสถาปนาคติ “พระพุทธรูปที่ยังมีชีวิต” หรือ “พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร” ขึ้นมา ซึ่งหมายถึง ตัวพระองค์เอง คือ พระโพธิสัตว์ที่เกิดมาเพื่อปลดปล่อยทุกข์ให้แก่มหาชน เป็นต้น (อาจารย์ประจำหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, การสื่อสารส่วนบุคคล, 23 กรกฎาคม 2568)

การกระทำเชิงสัญลักษณ์ ในกลุ่มปราสาทขอมอีสานใต้ พบว่า 1) พระนางศรีชัยราชเทวี เป็นพระชายาของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เปรียบได้กับ “นางปรัชญาปารมิตา” ในพระพุทธศาสนาที่ถือเป็นองค์แห่งความรู้ และปัญญาในพระพุทธศาสนา นิกายมหายาน เป็นสัญลักษณ์ของการบรรลุในอรรถธรรมที่ลึกซึ้ง 2) เกษข หมายถึง การเอาชนะโรค ด้วยเกษข การรักษาคนป่วยที่มาหาด้วยการใช้เกษขในทางพระพุทธศาสนา และ 3) บุญกุศล หมายถึง สภาพธรรมชำระ ชัดเกลี้ยงสันดาน หรือเป็นสภาพธรรมที่ชำระจิตใจสะอาด เป็นต้น (หัวหน้าสำนักพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติสุรินทร์, การสื่อสารส่วนบุคคล, 23 กรกฎาคม 2568)

ความคิดเชิงสัญลักษณ์ ในกลุ่มปราสาทขอมอีสานใต้ พบว่า 1) คุณธรรม การปฏิบัติตามแนวทางของมรรค 2) นรก ดินแดนหนึ่งซึ่งตามพระพุทธศาสนา เชื่อกันว่าผู้ทำบาปจะต้องไปเกิดที่นรกหรือถูกลงโทษตามคำพิพากษาของพระยม 3) พระองค์ผู้มีบาทเหมือนดอกบัว ดอกไม้ขึ้นสูงในหลายอารยธรรม เป็นสัญลักษณ์ของการกำเนิดและการเกิดใหม่ ความเจริญรุ่งเรือง ความงดงาม 4) สวรรค์ ความเชื่อทางพระพุทธศาสนา แปลว่า ภูมิหรือดินแดนที่มีอารมณ์เลิศด้วยดี เป็นที่อยู่ของเทวดา และ 5) โรค หมายถึง สิ่งที่เป็นภัยให้เจ็บปวด เป็นต้น (ผู้อำนวยการหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, การสื่อสารส่วนบุคคล, 10 กรกฎาคม 2568)

สรุปผลการวิจัยและอภิปรายผล

สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาในกลุ่มปราสาทขอมอีสานใต้ จากการศึกษาเอกสารและการสัมภาษณ์เชิงลึกกับผู้ให้ข้อมูลหลัก สามารถสรุปผลการวิจัย ได้ดังนี้

1. สรุปผลการวิจัย

ความหมายกลุ่มปราสาทขอมอีสานใต้ พบว่า มีรายละเอียดดังนี้ 1) ปราสาทสระกำแพงใหญ่ หมายถึง ปราสาทขอมที่สร้างราวพุทธศตวรรษที่ 18 ได้มีการเปลี่ยนแปลงเป็นวัดในพุทธศาสนาเถรวาทมหายาน ตั้งอยู่ที่บ้านกำแพง หมู่ที่ 1 ตำบลกำแพง อำเภออุทุมพรพิสัย จังหวัดศรีสะเกษ ห่างจากที่ว่าการอำเภอไปทางทิศตะวันตกประมาณ 2 กิโลเมตร ตัวปราสาทตั้งอยู่ในบริเวณวัดสระกำแพงใหญ่ พ.ศ. 2478 ปราสาทสระกำแพงใหญ่ได้ถูกขึ้นทะเบียนโบราณวัตถุสถานโดยกรมศิลปากร 2) ปราสาทหินพิมาย หมายถึง ปราสาทหินทรงขอมโบราณแบบบาปวน ตั้งอยู่ในอำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา สร้างขึ้นในสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ราวพุทธศตวรรษที่ 16 เพื่อใช้เป็นเทวสถาน

ของศาสนาพราหมณ์ และต่อมาได้เปลี่ยนเป็นพุทธศาสนานิกายมหายานตามคติความเชื่อเกี่ยวกับสวรรค์และโลกมนุษย์ โดยลักษณะผังของปราสาทหินพิมายจะคล้ายเขาพระสุเมรุ ซึ่งมีองค์ปราสาทประธาน ตั้งอยู่ใจกลางของเทวสถาน เป็นเสมือนทางเชื่อมระหว่างโลกกับสวรรค์ 3) ปราสาทหินพนมรุ้ง หมายถึง ปราสาทที่สร้างขึ้นจากหินทรายสีชมพู สร้างขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 15 - 18 ถวายพระอิศวรที่ชาวพนมรุ้ง อุทิศที่ดินและข้าทาสถวายแด่เทวสถานพนมรุ้ง ในสมัยพุทธศตวรรษที่ 17 เนรมิตราติย์ เจ้านายแห่งราชวงศ์มหิธรปุระที่ปกครองดินแดนแถบนี้ ได้สร้างปราสาทแห่งนี้ขึ้นและได้ทรงบำเพ็ญพรตเป็นโยคี ณ ปราสาทหินพนมรุ้ง และ 4) กลุ่มปราสาทตาเมือน หมายถึง ปราสาทที่รวมกลุ่มปราสาท 3 หลัง เรียงลำดับจากขนาดใหญ่ไปขนาดเล็ก คือ ปราสาทตาเมือนธม ปราสาทตาเมือนโต๊ด และปราสาทตาเมือน มาเป็นอุทยานประวัติศาสตร์กลุ่มปราสาทตาเมือน และกำลังพิจารณาปราสาทกลุ่มราชมรรคาเป็นมรดกโลก ตั้งอยู่ในช่องเขาตาเมือน (หรือช่องเขาตาเมียง) เทือกเขาพนมดงรัก ในเขตบ้านหนองคันนาสามัคคี หมู่ 8 ตำบลตาเมียง อำเภอพนมดงรัก จังหวัดสุรินทร์

รูปแบบกลุ่มปราสาทขอมอีสานใต้ พบว่า 1) ปราสาทสระกำแพงใหญ่ มีรูปแบบเป็นโบราณสถานประเภทปราสาทหิน โดยทั่วไปจะมีทับหลังตั้งอยู่เหนือกรอบประตูทางเข้าเสมอ ทับหลังนี้เป็นภาพจำหลักเล่าเรื่องต่าง ๆ ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นคติความเชื่อเกี่ยวกับศาสนา ภาพจำหลักทับหลังปราสาทหินสระกำแพงใหญ่เป็นศิลปะเขมรแบบคลังต่อบาวัน ที่เจริญรุ่งเรืองอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 ทับหลังที่พบที่ปราสาทหินสระกำแพงใหญ่มีมากถึง 13 แผ่น 2) ปราสาทหินพิมาย มีรูปแบบเป็นเมืองที่สร้างตามแบบแผนของศิลปะเขมร มีลักษณะเป็นเวียงสี่เหลี่ยม ในจารึกภาษาเขมรบนแผ่นหินตรงกรอบประตูระเบียงคดด้านหน้าของปราสาท จากหลักฐานศิลาจารึกและศิลปะสร้างบ่งบอกว่าปราสาทหินพิมายคงเริ่มสร้างขึ้นสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ราวพุทธศตวรรษที่ 16 ในฐานะเทวสถานของศาสนาพราหมณ์ รูปแบบของศิลปะเป็นแบบบาปวนผสมผสานกับศิลปะแบบนครวัด ซึ่งในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ปราสาทนี้ได้ถูกดัดแปลงมาเป็นสถานที่ทางศาสนาพุทธ 3) ปราสาทหินพนมรุ้ง มีรูปแบบเป็นปราสาทประธานก่อด้วยหินทรายสีชมพู มีผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสย่อมุมกว้าง 8.20 เมตร สูง 27 เมตร ด้านหน้าทำเป็นมณฑปโดยมีอันตราละหรือฉนวนเชื่อมปราสาทประธานนี้ เชื่อว่าสร้างโดยเนรมิตราติย์ ซึ่งเป็นผู้นำปกครองชุมชนที่มีปราสาทหินพนมรุ้งเป็นศูนย์กลาง ราวพุทธศตวรรษที่ 17 และ 4) กลุ่มปราสาทตาเมือน มี 3 ปราสาท รูปแบบเป็นดังนี้ (1) ปราสาทตาเมือนธม มีรูปแบบเป็นเทวาลัย (เทวสถาน) สถานที่ประกอบพิธีกรรมสำคัญในศาสนาพราหมณ์ (2) ปราสาทตาเมือนโต๊ด มีรูปแบบเป็นอารคยาศาล และ (3) ปราสาทตาเมือน (บายกริม) มีรูปแบบเป็นปราสาทขนาดเล็กที่สุดในอุทยานประวัติศาสตร์กลุ่มปราสาทตาเมือนที่เล็กที่สุด ก่อด้วยศิลาแลง มีลักษณะเป็นห้องยาว เชื่อว่าเป็นธรรมศาลา หรือที่พักสำหรับคนเดินทาง

พัฒนาการกลุ่มปราสาทขอมอีสานใต้ พบว่า 1) ปราสาทสระกำแพงใหญ่ สถาปนามิประเทศทั่วไปของปราสาทสระกำแพงใหญ่นั้น ทิศตะวันออกติดกับตัวอำเภออุทุมพรพิสัย และมีความสัมพันธ์กับชุมชนนี้มาตั้งแต่โบราณกาลแล้วอีกด้วย แต่เป็นที่น่าเสียดายที่เมืองนี้ได้ถูกทางรถไฟตัดผ่านกลางเมืองเสีย ประกาศในราชกิจจานุเบกษา เล่ม 99 ตอนที่ 255 วันที่ 8 มีนาคม 2478 เนื้อที่ 6 ไร่ 3 งาน ปราสาทสระกำแพงใหญ่ ได้รับการประกาศเป็นโบราณสถานสำหรับชาติ ตามประกาศในราชกิจจานุเบกษา เล่ม 52 ตอนที่ 0 ง วันที่ 8 มีนาคม 2478 พร้อมกับปราสาทอีกหลายแห่งในจังหวัดอุบลราชธานี (ชื่อในขณะนั้น) เท่าที่สามารถจะค้นหาได้เกี่ยวกับชุมชนบ้านกำแพงแห่งนี้ เราอาจแบ่งได้ออกเป็น 2 ลักษณะ คือ นิยายปรัมปรา และจากหลักฐานที่มีการจดบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษร (พงศาวดาร) ปราสาทสระกำแพงใหญ่สร้างขึ้นเมื่อใดไม่แน่ชัด เพียงแต่สันนิษฐานจากสิ่งก่อสร้างและศิลปกรรมประมาณสร้างขึ้นเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ 16 มีอายุประมาณ 1,000 ปี เป็นการสร้างตามความเชื่อในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู โดยดูได้จากเรื่องราวของ ภาพที่สลักไว้บนทับหลัง ตลอดจนการขุดพบเทวรูปสำริดนันทิเกศวร ซึ่งเชื่อว่าเป็นบิราลของพระศิวะ ตามความเชื่อในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู 2) ปราสาทหินพิมาย ความเป็นมาของปราสาทหินพิมายตามแนวคิดเป็นการสร้างด้วยคติทางพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานที่มีอิทธิพลเข้ามาสู่ดินแดนของขอม พระพุทธศาสนาวัชรยานเริ่มปรากฏในเขมรตั้งแต่สมัยพระเจ้าราเชนทรวรมัน (พ.ศ. 1474 - 1511 หรือ ค.ศ. 935 - 968) เพราะจารึกเบ็งเวียนได้กล่าวถึงพระอวโลกิเตศวรและนางปรัชญาปารมิตา ผู้ประทานกำเนิดพระชินพุทธะและธาตุทั้ง 5 ในไตรโลก นอกจากนี้จารึกบ้านสับบาก อำเภอปักธงชัย จังหวัดนครราชสีมา ดำเนินการประกาศขึ้นทะเบียนโบราณสถานปราสาทหินพิมาย ในราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ 53 ตอนที่ 34 ลงวันที่ 27 กันยายน พ.ศ. 2479 และได้ดำเนินการบูรณะครั้งใหญ่ระหว่าง พ.ศ. 2507 - 2512 โดยกรมศิลปากรร่วมกับรัฐบาลฝรั่งเศสทำการบูรณะปราสาทประธานด้วยเทคนิค “อนัสโตโลซิส

(Anastylosis)” คือ การนำชิ้นส่วนต่าง ๆ ของตัวปราสาทประกอบเข้าด้วยกันตาม หลักวิชาการและนำกลับเข้าสู่ตำแหน่งเดิม รวมทั้งได้บูรณะโบราณสถานในเมืองพิมายอย่าง ต่อเนื่อง กรมศิลปากรได้จัดตั้งอุทยานประวัติศาสตร์พิมายขึ้น ซึ่งสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จพระราชดำเนินเป็นองค์ประธานเปิดอย่างเป็นทางการ 3) ปราสาทหินพนมรุ้ง กรมศิลปากรได้ขึ้นทะเบียนปราสาทหินพนมรุ้ง เป็นโบราณสถานของชาติ เมื่อปี พ.ศ. 2475 ประกาศในพระราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ 52 ตอนที่ 75 ต่อมาได้ดำเนินการบูรณะตั้ง เมื่อปี พ.ศ. 2514 จนเสร็จสมบูรณ์ มีการพัฒนาและปรับปรุงดำเนินการเป็นอุทยานประวัติศาสตร์พนมรุ้ง สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ได้เสด็จมาเป็นองค์ประธานในพิธีเปิด เมื่อวันที่ 21 พฤษภาคม พ.ศ. 2531 ศาสนสถานแห่งนี้ตั้งอยู่บนยอดภูเขาไฟ อาจเป็นเพราะภูเขามีสภาพสูงไม่มากนักและปากภูเขาไฟยังเป็นแอ่งน้ำธรรมชาติอีกด้วย ประการสำคัญ และ 4) กลุ่มปราสาทตาเมือน มี 3 ปราสาท จากการศึกษาได้ทราบพัฒนาการ ดังนี้ ปราสาทตาเมือนธม จากจารึกปราสาทตาเมือนธม 1 (สร.13) จารึกด้วยอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต มีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 แต่นักโบราณคดีกำหนดอายุปราสาทตาเมือนธมให้อยู่ ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 16 ตามข้อความจารึกปราสาทตาเมือนธมหลักอื่น ๆ เป็นหลักฐานการสร้างปราสาทตาเมือนธมมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12 จากการวินิจฉัยทั้งสองแนวทาง ผู้อ่านแปลจารึกไม่สามารถชี้ชัดลงไปได้ว่า แนวทางใดน่าจะถูกต้อง ที่สุดแต่จะวิเคราะห์ข้อความของจารึก และจารึกอื่น ๆ ประกอบเพื่อหาแนวโน้มความเป็นไปได้ว่าแนวทางใดน่าจะถูกต้องที่สุด ปราสาทตาเมือนโต๊ด ศึกษาจากจารึกปราสาทตาเมียนโต๊ด (สร. 1, K. 375) อักษรที่มีในจารึกขอมโบราณ พุทธศตวรรษ 18 ภาษาสันสกฤต ไม่มีรายละเอียดเกี่ยวกับความเป็นมา ศิลารึกที่เหมือนกันเกือบทุกประการอย่างนี้มีหลายหลัก โดยเฉพาะในประเทศไทยได้พบแล้วขณะนี้รวม 4 หลัก คือ ศิลารึกปราสาท ศิลารึกเมืองพิมาย ศิลารึกด่านประคำ และศิลารึกหลักนี้ สร้างโดยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 โดยกำหนดอายุ จากจารึกด้านที่ 1 บรรทัดที่ 7 ได้ระบุพระนามของกษัตริย์พระองค์หนึ่ง คือ ศรีชัยวรมัน ว่าเป็นพระโอรสของพระเจ้าธรณินทรวรมันที่ 2 ดังนั้น พระนาม “ศรีชัยวรมัน” ในที่นี้ ก็น่าจะหมายถึง พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ซึ่งครองราชย์ในช่วง พ.ศ. 1724 - 1761 และ ปราสาทตาเมือน (บายกริม) ในปัจจุบันประมาณ 2534 - 2535 หน่วยศิลปากรที่ 6 ดำเนินการสำรวจและขุดแต่งค่ายัน รวมทั้งออกแบบบูรณะโบราณสถานกลุ่มปราสาทตาเมือนปัจจุบันประมาณ 2536 ได้ดำเนินการบูรณะปราสาทตาเมือน (บ้านมีไฟ) เป็นแห่งแรกของโบราณสถานกลุ่มนี้ ควบคู่ไปกับการบำรุงรักษา ปัจจุบันประมาณ 2537 กรมศิลปากรได้จ้างเหมา ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไพรลดา ดำเนินการบูรณะปราสาทตาเมือนโต๊ด (โอรอยศาล) ส่วนของปราสาทประธานกับบรรณาลัยหรือวิหาร

คติการสร้างกลุ่มปราสาทขอมอีสานใต้ พบว่า 1) ปราสาทสระกำแพงใหญ่ สร้างขึ้นในคติศาสนาพราหมณ์-ฮินดูและพระพุทธศาสนาหายาน เพื่อเป็นที่ประดิษฐานเทวรูป พบปฏิมากรรมสำริดขนาดใหญ่ สันนิษฐานว่าเป็นรูปของนันทิเกศวร (นันทิเศว) เป็นศิลปะขอมแบบบาปวนตอนปลาย สำคัญมากนับเป็นปฏิมากรรมชิ้นเอกชิ้นหนึ่งที่พบในประเทศไทย ปัจจุบันจัดแสดงพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมาย จังหวัดนครราชสีมา 2) ปราสาทหินพิมาย สร้างจากคติทางพระพุทธศาสนาวัชรยาน ที่มีอิทธิพลเข้ามาสู่ดินแดนของขอม พุทธศาสนาลัทธิวัชรยานได้มีการวางรากฐานในอารยธรรมเขมรมาตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 15 ต้นคริสต์ศตวรรษที่ 10 และคงแผ่ขยายอิทธิพลเข้ามาในที่ราบสูงโคราชช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 17 กลางคริสต์ศตวรรษที่ 11 จากนั้นก็เจริญรุ่งเรืองที่สุด ในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 โดยมีศูนย์กลางของลัทธิวัชรยานในประเทศที่เมืองพิมาย และมีปราสาทหินพิมายเป็นศาสนสถานที่สำคัญในลัทธินี้ 3) ปราสาทหินพนมรุ้ง สร้างขึ้นเนื่องในคติศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ลัทธิไศวนิกาย ซึ่งนับถือพระศิวะเป็นเทพเจ้าสูงสุด องค์ประกอบและแผนผังของปราสาทหินพนมรุ้ง ได้รับการออกแบบให้มีลักษณะเป็นแนวเส้นตรง และเน้นความสำคัญเข้าสู่จุดศูนย์กลาง นั่นคือ ปราสาทประธานซึ่งหันหน้าไปทางทิศตะวันออก และ 4) กลุ่มปราสาทตาเมือน สร้างจากคติความเชื่อทางศาสนา มีดังนี้ (1) ปราสาทตาเมือนธม สร้างจากคติความเชื่อในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ลัทธิไศวนิกาย (2) ปราสาทตาเมือนโต๊ด สร้างจากคติความเชื่อในพระพุทธศาสนา เป็นโอรอยศาล (สถานพยาบาลของชุมชน) และ (3) ปราสาทตาเมือน (บายกริม) สร้างจากคติความเชื่อในพระพุทธศาสนาเถรวาทหายาน เป็นศาสนสถานที่สร้างขึ้นเพื่อเป็นธรรมศาลา (ที่พักคนเดินทาง)

สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาในกลุ่มปราสาทขอมอีสานใต้ พบว่า 1) ปราสาทสระกำแพงใหญ่ มีดังนี้ พระพุทธรูปนาคปรก และรอยพระพุทธบาทจำลอง 2) ปราสาทหินพิมาย มีดังนี้ ทับหลังภาพสลักเล่าเรื่อง พระวัชรสดัรูปเหมือนพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 “พระพุทธเจ้าที่ยังมีชีวิต” พระนางศรีชัยราชเทวี พญานาค 7 เศียร สิงห์ พระพุทธรูปพระ

รูปเคารพในพุทธศาสนาหายาน ข้อความว่า “.....ได้แล้วกระทำแล้ว”..... การบูชาและถวายแด่พระพุทธรูปเจ้าพระพุทธรูปนาครปรก ทับหลัง พระชินพุทธะ ทับหลัง อมิตาภะและอิตามาร ทับหลัง พระวัชรินและธิดาทั้ง 8 ทับหลัง นางกาลราตรี ทับหลัง มารผจญ ทับหลัง นางชากิณิธรรมาบาล ทับหลัง พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรแปลงรัศมี ทับหลัง พระพุทธรูปยืนประทับทรงเครื่อง และจารึกปราสาทหินพิมาย 3) ปราสาทหินพนมรุ้ง มีดังนี้ การสร้างสระน้ำเป็นทานของพระเจ้าศรีสุริยวรมัน และบรรณาลัย และ 4) กลุ่มปราสาทตาเมือน มีดังนี้ พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสี่กร ศิลปะนครวัด พระพุทธรูปปางสมาธิ (ในซุ้มเรือนแก้ว) คุณธรรมและนรก พระพุทธรูปเจ้า พระชินะและพระไภษัชคุรุไวฑูรยะ พระศรีสุริยวโรจนาจันทรโรจและพระศรีจันทรวโรจนาโรหิตะ พระองค์ผู้มีบาทเหมือนดอกบัว สวรรค์ โรค เกษษ และบุญกุศล

วิเคราะห์สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาในกลุ่มปราสาทขอมอีสานได้ พบว่า 1) พระพุทธรูปนาครปรกปางสมาธิ เป็นสัญลักษณ์ของความสงบ ความร่มเย็น การปกป้องคุ้มครอง และความมั่นคงในการปฏิบัติธรรม 2) พระวัชรสัตว์ เป็นพระโพธิสัตว์สำคัญในพระพุทธศาสนาเป็นสัญลักษณ์ของความบริสุทธิ์ การชำระล้างบาปกรรม การบรรลุธรรมขั้นสูงสุด การสร้างสมาธิ การปฏิบัติบูชา และเจริญสมาธิภาวนา 3) รูปเหมือนพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เป็นความเชื่อเกี่ยวกับพระอวโลกิเตศวร เปรียบพระองค์เป็นพระโพธิสัตว์ที่เกิดมาเพื่อปัดเป่าทุกข์ภัยให้แก่ราษฎร 4) พระนางศรีชัยราชเทวี พบในปราสาทหินพิมาย พระชายาของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ก็เปรียบได้กับนางปรัชญาปารมิตาองค์แห่งความรู้และปัญญา 5) ทับหลังพระพุทธรูปยืนประทับทรงเครื่อง เป็นพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นมีเครื่องทรงอย่างกษัตริย์ มีนัยยะหมายถึงพระพุทธรูปเจ้าในฐานะจักรพรรดิราช ผู้ยิ่งใหญ่เหนือกว่ากษัตริย์ทั้งปวง 6) การสร้างสระน้ำเป็นทานของพระเจ้าศรีสุริยวรมัน เป็นการสร้างบารมีที่ยิ่งใหญ่และเป็นประโยชน์ต่อส่วนรวมของกษัตริย์ที่มีต่อราษฎร 7) พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ถือว่าเป็นผู้มีเมตตากรุณาอันยิ่งใหญ่ 8) พระศรีสุริยวโรจนาจันทรโรจ (พระหม้อยาเล็ก) เป็นพระโพธิสัตว์อันทรงทรงคุณดังผู้รักษาแสงสว่างแห่งพระอาทิตย์ 9) พระศรีจันทรวโรจนาโรหิตะ (พระหม้อยาใหญ่) เป็นพระโพธิสัตว์อันทรงทรงคุณดังผู้รักษาแสงสว่างแห่งพระจันทร์ และ 10) พระองค์ผู้มีบาทเหมือนดอกบัว เปรียบกับความบริสุทธิ์ ความเจริญรุ่งเรือง และความงดงาม เป็นต้น

2. อภิปรายผล

ปราสาทหินพิมาย เป็นปราสาทหินแบบบาปวน ตั้งอยู่ในอำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา สร้างขึ้นในสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ราวพุทธศตวรรษที่ 16 เพื่อใช้เป็นเทวสถานของศาสนาพราหมณ์ และเปลี่ยนเป็นพระพุทธศาสนา นิยามหายาน ในเวลาต่อมา ตามความเชื่อเกี่ยวกับสวรรค์และโลกมนุษย์ ลักษณะผังของปราสาทหินพิมายนั้นสร้างขึ้นคล้ายเขาพระสุเมรุ มีองค์ปราสาทประธาน ซึ่งอยู่ใจกลางของเทวสถาน เป็นเสมือนทางเชื่อมระหว่างโลกมนุษย์กับสวรรค์ สอดคล้องกับ สิริภพ สอนดง (2557 : 44) พบว่า ปราสาทหินพิมายเป็นเมืองที่สร้างตามแบบแผนของศิลปะเขมร มีลักษณะเป็นเวียงสี่เหลี่ยม จากหลักฐานศิลาจารึกและศิลปะสร้างบ่งบอกว่า ปราสาทหินพิมายคงเริ่มสร้างขึ้นสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ราวพุทธศตวรรษที่ 16 ในฐานะเทวสถานของศาสนาพราหมณ์ รูปแบบของศิลปะเป็นแบบบาปวนผสมผสานกับศิลปะแบบนครวัด ซึ่งหมายถึงปราสาทนี้ได้ถูกดัดแปลงมาเป็นสถานที่ทางศาสนาพุทธในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7

รูปเหมือนพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 “พระพุทธรูปเจ้าที่ยังมีชีวิต” ประติมากรรมรูปเหมือนนี้ ปรากฏอยู่กับรูปพระนางศรีชัยราชเทวี พบที่ปรางค์พรหมทัต ทางทิศใต้ของปราสาทหินพิมาย เรียกว่า “ท้าวพรหมทัต” แบบศิลปะลพบุรี สร้างจากหินทรายสีขาว ลักษณะเป็นเทวรูปนั่งขัดสมาธิ ปัจจุบันจัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พิมาย จังหวัดนครราชสีมา ใบหน้าสงบเย็นและหล่อตอลงเหมือนอยู่ในภวังค์ แต่สิ่งที่ขาดหายไป คือ มือทั้ง 2 นักโบราณคดีสันนิษฐานว่า ประติมากรรมชิ้นนี้ คือ รูปเหมือนของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 กษัตริย์ของอาณาจักรเขมรโบราณ สอดคล้องกับ จิราวัฒน์ จารุวัฒนาศิริ (2564 : 105 - 108) พบว่า ราชมรรคาเส้นทางจากเมืองพระนคร-พิมาย เป็นเส้นทางที่ใช้สัญจรเชื่อมระหว่างชุมชนมาตั้งแต่ก่อนสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ความสำคัญของชุมชนแถบเมืองพิมาย นอกจากเป็นแหล่งทรัพยากรแล้ว ยังมีความสัมพันธ์ทางเครือญาติและเป็นเครือข่ายการปกครองของอาณาจักรเขมรโบราณ พอถึงรัชสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 จึงสถาปนาเป็นถนนหลวงซึ่งเป็น 1 ใน 5 เส้นทางสำคัญ พร้อมกับสร้างที่พักคนเดินทาง (ธรรมศาลา) ไว้ตามแนวถนนที่เรียกว่า “เส้นทางราชมรรคา”

พระองค์ผู้มีบาทเหมือนดอกบัว ในที่นี้ตีความคำว่า “ดอกบัว” หมายถึง ดอกไม้ชั้นสูงในหลายอารยธรรม เป็นดอกไม้ที่มีปรากฏอยู่ในหลายชนชาติ เป็นดอกไม้ที่มีความหมายและความมงคล ด้วยธรรมชาติที่เป็นเอกลักษณ์ของ ดอกบัว คือ ความสะอาด ความบริสุทธิ์ การกำเนิดใหม่ ความเจริญรุ่งเรือง และความงดงาม สอดคล้องกับ สารณีย์ เหลืองพิทักษ์ (2560: 19) พบว่า พระนาคนเสนก็ได้เปรียบเทียบอย่างเห็นภาพชัดเจน ดุจดอกบัวแม้จะเกิดในดิน ในน้ำ แต่มีสี กลิ่น และรส ที่เลิศกว่า “ดินและน้ำ”

องค์ความรู้จากการวิจัย

ผลจากการศึกษา เรื่อง “วิเคราะห์สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาในกลุ่มปราสาทขอมอีสานใต้” ทำให้เกิด องค์ความรู้ที่ได้จากการวิจัย ดังนี้

ภาพที่ 12 องค์ความรู้จากการวิจัย

จากการศึกษารั้วนี้ ทำให้เกิดองค์ความรู้ที่ได้จากการวิจัย 3 ประการ ดังนี้ 1. รูปสัญลักษณ์ (Icon) คือ การศึกษาสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาในรูปแบบของการมองเห็นรูป 2. การกระทำเชิงสัญลักษณ์ (Symbolic Action) คือ การศึกษาสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาในรูปแบบของการกระทำ และ 3. ความคิดเชิงสัญลักษณ์ (Symbolic Thinking) คือ การศึกษาสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาในรูปแบบของความคิด การวิจัยในครั้งนี้ วัตถุประสงค์ ทั้ง 3 ข้อ เกื้อหนุนกันอันก่อให้เกิดองค์ความรู้ใหม่ ในการศึกษาสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาในกลุ่มปราสาทขอมอีสานใต้ ได้แก่ รูปสัญลักษณ์ การกระทำเชิงสัญลักษณ์ และความคิดเชิงสัญลักษณ์ และสามารถนำความรู้ที่ได้ ไปประยุกต์ใช้ในการ ท่องเที่ยวปราสาทขอมเชิงอนุรักษ์สืบต่อไป

ข้อเสนอแนะ

ผลการวิจัยเรื่อง “วิเคราะห์สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาในกลุ่มปราสาทขอมอีสานใต้” มีข้อเสนอแนะซึ่งมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

1. รัฐบาล สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ กรมศิลปากร และผู้มีอำนาจที่เกี่ยวข้อง ควรมีนโยบายและบรรจุเข้าไปในแผนพัฒนาฯ ขององค์กร ในการช่วยเหลือ ส่งเสริม และสนับสนุนให้ บ้าน วัด และส่วนราชการ (พลังบวร) ต่อไป

2. หน่วยงานท้องถิ่น ในพื้นที่กลุ่มปราสาทขอมอีสานใต้ ควรจัดให้มีการอบรมความรู้ทางด้านพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับปราสาทขอม โดยเชิญวิทยากรที่มีความรู้ด้านนี้โดยเฉพาะ มาถ่ายทอดความรู้แก่พระสงฆ์และประชาชนทั่วไป

3. กระทรวงการท่องเที่ยวและกีฬา ควรมีการประยุกต์ใช้ในการพัฒนาการท่องเที่ยว เศรษฐกิจ สังคม ในชุมชน และกลุ่มปราสาทขอมอีสานใต้ อันมีผลต่อการพัฒนาคนในประเทศและควรตีแผ่บทบาทในส่วนนี้ เพื่อสร้างความเข้าใจให้กับสังคม

4. กระทรวงศึกษาธิการ ควรจัดหลักสูตรการเรียนการสอน เป็นการช่วยเหลืออย่างเป็นรูปธรรม จะทำให้เกิดประโยชน์ที่ยั่งยืนสืบไป

กิตติกรรมประกาศ

งานวิจัยนี้ใช้ ChatGPT ในการทบทวนทฤษฎี เอกสาร วรรณกรรม และงานเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

เอกสารอ้างอิง

กรมศิลปากร. (2510). รายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาค 2 พ.ศ. 2503 - 2504. ศิวพร.

กรมศิลปากร. (2550). ประวัติศาสตร์เมืองสุรินทร์. อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.

การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย. (ม.ป.ป.). โบราณสถานกลุ่มปราสาทตาเมือน.

<https://thai.tourismthailand.org/Attraction/โบราณสถานกลุ่มปราสาทตาเมือน>.

คมลักษณ์ ไชยยะ. (2562). พื้นฐานแนวคิดสัญลักษณ์ของโรลิ่งด์ บาร์ตส์. วารสารวิชาการมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏพระนครศรีอยุธยา, 7(2), 27-62.

จิรารัตน์ จารุวัฒนาศิริ. (2564). อิทธิพลแห่งคำสอนพระพุทธศาสนามหานที่มีต่อการสถาปนาเส้นทางราชมรรคาของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7. วารสารบัณฑิตศึกษาปริทรรศน์, 17(2), 101 - 110.

เชษฐ์ ดิงสัญชลี. (2565). มุทรา ท่าทาง เครื่องทรง สิ่งของ รูปเคารพในศาสนาพุทธ เช่น อินดู. มิวเซียมเพรส.

ธัญญกนก สุจริตรัฐ. (2557). พฤติกรรมการสื่อสารของคนไทยที่ไม่เหมาะสมในสังคมออนไลน์ (กรณีศึกษา YOUTUBE.COM) : กราฟิกเคลื่อนไหวที่ใช้ในการสื่อสารเชิงสัญลักษณ์ วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยรังสิต]. RSUIR Rangsit University Intellectual Repository. <https://rsuir-library.rsu.ac.th/handle/123456789/1186>.

นันทนา ชุตินวงศ์. (2533). รอยพระพุทธบาทในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์. เมืองโบราณ.

พระครูศรีปัญญาวิกรม เจนทร, ขยาภรณ์ สุขประเสริฐ, และ วิเชียร ขาบุตรบุญทริก. (2563). สัญลักษณ์และพิธีกรรมทางพระพุทธศาสนาของชุมชนอีสานใต้ : รูปแบบ พัฒนาการ และคุณค่าเชิงจริยธรรม. วารสารวิชาการ มจรบุรีรัมย์, 5(2), 134 - 146.

พระยุพธนา อธิจิตโต และ ฐริศา ไชอำเอี่ยม. (2563). การศึกษาแนวคิดทางอภิปรัชญาของปราสาทขอมในจังหวัดนครราชสีมา. วารสารวิชาการธรรมทรรศน์, 20(4), 71 - 84.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

ราชบัณฑิตยสถาน. (2542). พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542. อักษรเจริญทัศน์.

- ราชบัณฑิตยสถาน. (2554). *พจนานุกรมศัพท์สถาปัตยกรรมศาสตร์ ฉบับราชบัณฑิตยสถาน*. สำนักงานราชบัณฑิตยสถาน.
- รุ่งนภา จะนันท์. (2553). *การพัฒนาหนังสืออิเล็กทรอนิกส์ เรื่อง ปราสาทพนมรุ้ง* [สารนิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิตไม่ได้ตีพิมพ์]. มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.
- ศศิธร จันทร์ใบ. (2545). *การศึกษาคติการออกแบบปราสาทหินพิมาย อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา* [วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยศิลปากร]. Silpakorn University Central Library. <https://sure.su.ac.th/xmlui/handle/123456789/2752>.
- ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร. (2550). *จารึกวัดสระกำแพงใหญ่*. <https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/detail/511>.
- สมัย สุทธิธรรม. (2546). *หนังสือสารคดี ชุด เส้นทางปราสาท ปราสาทหินพนมรุ้ง*. โอเดียนสโตร์.
- สาธนี เหลืองพิทักษ์. (2560). *การศึกษาวิเคราะห์มหาปฐพีลักษณะที่ปรากฏในพระพุทธรูปสำคัญในลำนนา* [วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย]. e-Thesis Central Library Mahachulalongkornrajavidyalaya University. <https://e-thesis.mcu.ac.th/thesis/222>.
- สำนักงานจังหวัดบุรีรัมย์. (ม.ป.ป.). *ปราสาทพนมรุ้ง*. https://www.buriram.go.th/general/tr_phanomrung/Phanomrong.htm.
- สำนักพิมพ์พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ. (2550). *ประวัติศาสตร์เมืองสุรินทร์*. อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.
- สำนักศิลปากรที่ 10 นครราชสีมา. (ม.ป.ป.). *โบราณสถานกลุ่มปราสาทตาเมือน*. กรมศิลปากร. http://www.virtualmuseum.finearts.go.th/surin/images/ebook/icon_brochure.pdf.
- สิริภพ สอนดง. (2557). *การศึกษาวิเคราะห์ความเชื่อทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในปราสาทหินพิมาย* [สารนิพนธ์ปริญญาดุขบัณฑิตไม่ได้ตีพิมพ์]. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- อมรา พงศาพิชญ์. (2530). *วัฒนธรรม ศาสนา และชาติพันธุ์: วิเคราะห์สังคมไทยแนวมานุษยวิทยา*. สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- อรรถพล รังสิวงศ์. (2560). *ธรรมจักร: สัญลักษณ์แห่งธรรมในพระพุทธศาสนา*. *วารสารสันติศึกษาปริทรรศน์ มจร*, 5(3), 184 - 194.
- อุทยานประวัติศาสตร์ พิมาย นครราชสีมา. (ม.ป.ป.). *ประวัติความเป็นมา*. <https://www.finearts.go.th/phimaihistoricalpark/categorie/about>.
- Garebian, K. (2022). *Mythologies by Roland Barthes*. EBSCOhost. <https://www.ebsco.com/research-starters/literature-and-writing/mythologies-roland-barthes>.
- Gottdiener. (1995). *Postmodern Semiotics : Material Culture and the Form of Postmodern Life*. Wiley-Blackwell.
- Liszka, J. J. (1996). *A General Introduction to the Semeiotic of Charles Sanders Peirce*. Indiana University Press.